

مدل گسترش فضایی کلانشهر تهران

دکتر آریتا رجبی

استادیار دپارتمان جغرافیا، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی

افشین سفاهن

دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد علوم و تحقیقات

تاریخ دریافت: ۱۳۸۸/۸/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۸/۱۲/۱۱

چکیده

در مقاله حاضر به بررسی روند تحولات شهرنشینی و همچنین روند تعیینات جمعیتی در تهران پرداخته شده و روند مهاجرت به کلانشهر تهران به بحث گذاشته می‌شود. تهران با ۵۲ نقطه شهری پیرامونی و دوازده شهرستان تابعه خود مجموعه شهری را در مقیاس ملی و منطقه‌ای به نام "مجموعه شهری تهران" به وجود آورده است که می‌تواند نمونه‌ای شاخص از پدیده‌ی "بیش از حد شهری شدن" با حاکمیت الگوی نامناسب و بیمار گونه‌ی می‌باشد که، در توزیع فضایی سکونتگاه‌های شهری ناموزون و بروز پدیده‌هایی همچون حاشیه‌نشینی و زاغه‌نشینی، شهرهای حاشیه‌ای فاقد استانداردهای مطلوب زندگی و ... نقش به‌سزایی ایفاء می‌نماید. در مقاله حاضر به بررسی مدل‌های گسترش فضایی کلانشهرها پرداخته می‌شود و با توجه به تحلیل اطلاعات جمعیتی شهر تهران به ارائه مدل گسترش فضایی مجموعه شهری تهران پرداخته شده است

کلید واژه‌ها: بیش از حد شهری شدن، مدل گسترش فضایی، کلانشهر بیمارگونه، مجموعه شهری.

مقدمه

تمرکزگرایی در روند رشد شتابان شهرنشینی در کشورهای جهان سوم و به تبع آن اعمال سیاست‌هایی همچون "قطب رشد" از عمده دلایل شکل‌گیری الگوی "نخست شهری" یا شکل‌گیری شهر مسلط است.

کشور ایران نیز از این قاعده مستثنی نبوده و در روند شکل‌گیری شتابان شهرنشینی مدرن خود با تکیه بر افزایش درآمدهای نفتی به همراه واردات زیاد کالاهای مصرفی توسعه سطح تکنولوژیک عامل مهاجرت‌های روستاییان به شهرهای فاقد یک نظام برنامه‌ریزی شده را ایجاب نموده است.

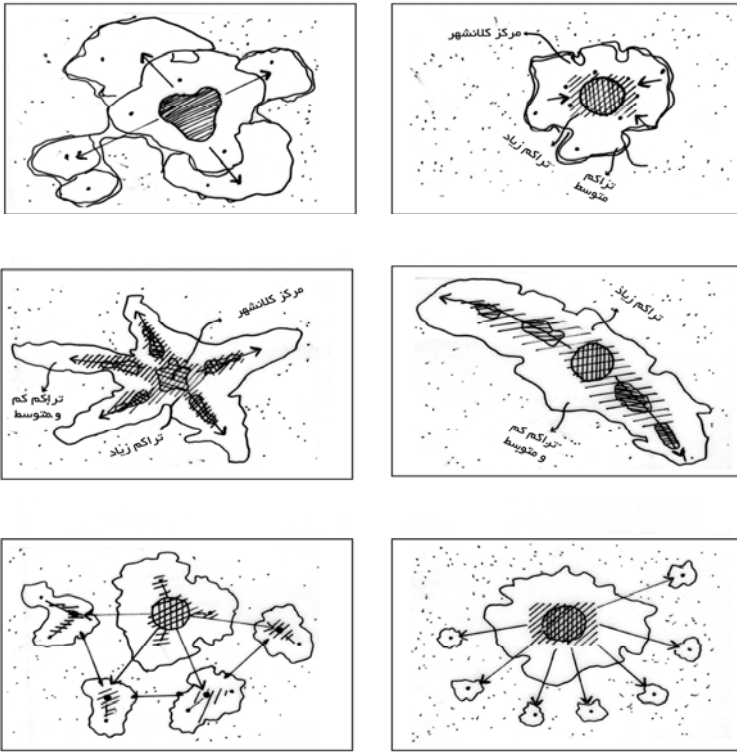
توزیع ناعادلانه‌ی درآمد و اختلاف درآمد بین شهر و روستا و فی‌مابین شهرهای کوچک و بزرگ و امکانات شهری که در شهر تهران به وجود آمده است از عمده عوامل افزایش جمعیتی شهری این نخست شهری ملی کشور شده است که به دنبال همگرایی خیل عظیم مهاجرت به سمت تهران و افزایش بی‌رویه‌ی قیمت زمین و مسکن در یک دوره‌ی زمانی منجر به واگرایی خیل مهاجرین نسبت به شهر تهران و در مقابل توجه بیمارگونه به فضاهای پیرامونی این شهر مسلط ملی شده است در این مسیر شکل‌گیری سکونتگاه‌های شهری ناموزون و بروز پدیده‌هایی همچون حاشیه‌نشینی، زاغه‌نشینی و شهر لگوه‌ای حاشیه‌ای فاقد استانداردهای مطلوب زندگی و ... به واسطه‌ی این نابسامانی‌های فضایی در سطح مجموعه شهری تهران بروز نموده است که تبعاتی همچون عدم تعادل رشد اقتصادی و اجتماعی، عدم کنترل حرکات مهاجرتی، مشکلات زیست‌محیطی ناشی از آن همچون آلودگی‌های هوا (قرارگیری هر ساله در لیست آلوده‌ترین شهرهای دنیا) آسیب‌پذیری سیستم‌های مدیریت به دلیل تمرکز بیش از حد و افزایش هزینه‌ها و ائتلاف زمان و نیروی کار، بروز ناهنجاری‌های اجتماعی و... از جمله مهم‌ترین آسیب‌های ناشی از این نابسامانی‌های فضایی در نظام شهرنشینی ایران شده است.

مدل‌های گسترش فضایی کلان‌شهرها

در مدل گسترش فضایی کلان‌شهرها در جهان الگوهای متعددی دیده می‌شود که به تناسب شرایط کشورها تفاوت‌های متعددی را از کلان‌شهرهای آن‌ها به وجود می‌آورد.

پدیده گسترش فضایی کلان‌شهرها به دلیل افزایش قیمت زمین و ساختمان در درون آن‌ها و انتقال جمعیت و فعالیت به بیرون آن رخ می‌دهد و به تدریج در بعضی از آن‌ها که غالباً نمونه‌های جهان سوم هستند به صورت ساختارهای ناموزون و گسیخته در پهنه وسیع اطراف شهر ظاهر می‌شود، که خود منجر به جدا افتادگی محل کار و زندگی، افزایش فاصله‌ها از دیاد آمد و شدهای شهری، و تخریب و آلودگی روز افزون محیط‌های زیست انسانی و طبیعی می‌گردد.

در فرایند گسیختگی کالبدی که انفجار کلان شهرها بیمارگونه‌ای مثل تهران را ایجاد می‌کنند همواره پویای پیوستگی نیز صورت می‌گیرد، به طوری که لکه‌های پراکنده در حاشیه کلان شهرها با پیوستن به یکدیگر، خود به سیستم به هم پیوسته کلان شهرها ملحق می‌گردند. این چنین مجموعه شهری، پیامد همزمان گسیختگی و پیوستگی فضایی است که در طول زمان به واسطه‌ی فضاهای خالی باقی مانده در حاشیه شهرهای بزرگ، مملو از فضاهای نامنسجم کالبدی ایجاد شده و سرانجام نوع ویژه گسترش فضایی شهرهای بزرگ که به عنوان "انفجار شهرهای بزرگ جهان سوم" مطرح شده با ادغام انواع کاربردهای ناسازگار و یورش انواع فضاهای ناموزون و ناسازگار شهری در یکدیگر است به وجود می‌آید. (سعیدنیا، ۱۹۹۹، ص ۶۱) در نمودار ۱ اشکال توسعه کالبدی منطقه کلان شهری نشان داده است.

تصویر ۱- اشکال توسعه کالبدی منطقه کلان شهری

بررسی روند تحولات جمعیتی تهران

اولین جمعیت ثبت شده برای تهران رقم ۳۰/۰۰۰ نفر است که تخمین ژوبر فرانسوی در سال ۱۸۰۶ میلادی می‌باشد. در سال ۱۸۰۷ نیز ژنرال گاردن فرانسوی جمعیت را در زمستان ۵۰۰۰۰ نفر تخمین می‌زند.

روند تغییرات جمعیتی شهرهای ایران در دوره‌های متفاوت نشان می‌دهد، جمعیت روستایی کشور کاهش، مهاجرت روستاییان به شهرها افزایش و تعدادی از روستاها به شهر تبدیل می‌باشد. در ۱۰ سال گذشته حدود ۱۲ میلیون نفر به جمعیت شهری کشور اضافه شده است. (هم‌میهن، ۲۰۰۷، ص ۲۲). با مهاجرت و سرریز مازاد جمعیتی به سوی مراکز شهری، الگوی استقرار و ساختار فضایی جمعیت حالت متمرکزتری به خود گرفت. به سبب این فرآیند و امکانات رشد و توسعه نابرابر، $\frac{1}{4}$ حدود جمعیت کشور در ۱۰ شهر بزرگ ایران یعنی: تهران، مشهد، اصفهان، تبریز، شیراز، کرمانشاه، اهواز، قم و رشت و کرج انباشته شد. (علیزاده، ۲۰۰۱، ص ۱۰) در جدول ۴ روند تغییرات جمعیت شهرها و تعداد شهرها از سال ۱۹۰۰، تا ۲۰۰۶ نمایش داده شده است.

جدول ۴- روند تغییرات جمعیت شهری و تعداد شهرها از سال ۱۹۰۰ - ۲۰۰۶

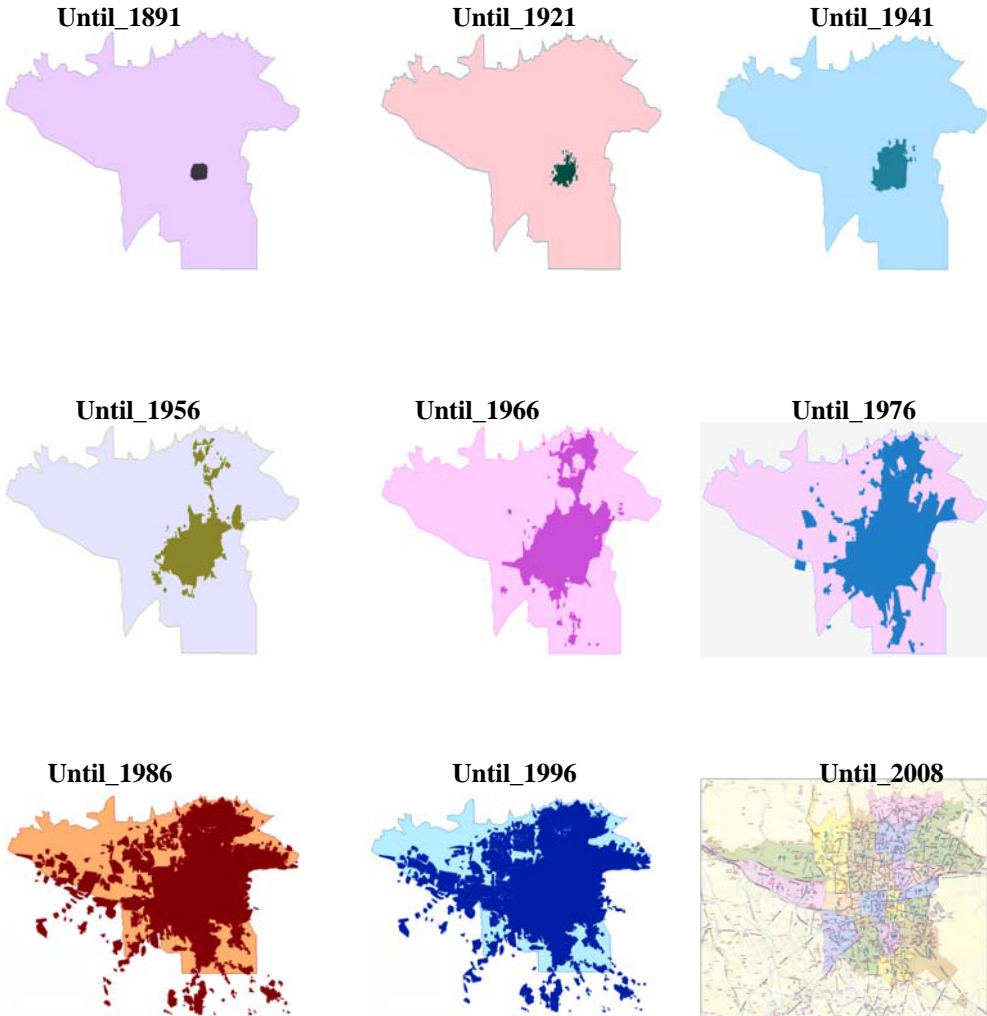
سال	کل جمعیت کشور به میلیون	تعداد شهرها	جمعیت شهرنشین به میلیون نفر	درصد جمعیت شهری	میزان رشد درصد
۱۹۰۰	۹ / ۸۶	۹۹	۲ / ۳	۲۰ / ۶	-
۱۹۵۶	۱۸ / ۵	۱۹۹	۶	۳۱ / ۴	۵
۱۹۶۶	۲۴ / ۵	۲۷۱	۹ / ۸	۳۸ / ۷	۴ / ۹
۱۹۷۶	۳۴	۳۷۳	۱۵ / ۹	۴۶ / ۱	۵ / ۴
۱۹۸۶	۴۹	۴۹۶	۲۶ / ۸	۵۴ / ۳	۳ / ۶
۱۹۹۱	۵۹	۵۱۴	۳۱ / ۸	۵۷	۱ / ۱۲
۱۹۹۶	۶۰	۶۱۷	۳۶ / ۷	۶۱ / ۳	۱ / ۵۸
۲۰۰۱	۶۴	۸۸۹	۴۲	۶۵ / ۳	۱ / ۵۶
۲۰۰۶	۷۰ / ۴۷۲ / ۸۴۶	۱۰۲۸	۴۸ / ۲۵۹ / ۹۶۴	۶۸ / ۴	۲ / ۷

ماخذ: (مرکز آمار ایران، سرشماری‌های ۱۹۵۱ - ۲۰۰۶)

مدل گسترش فضایی شهر تهران

- می‌توان ادوار توسعه فضایی تهران را به شرح ذیل مطرح نمود:
- شکل‌گیری تهران قدیم (۱۹۲۰-۱۸۹۱)
- نوسازی شهر تهران (۱۹۶۱-۱۹۲۱)
- تکوین مادرشهر تهران از (۱۹۹۱-۱۹۶۲)
- تکوین مجموعه شهری تهران (۱۹۹۲-۲۰۰۸)

در تصاویر ذیل روند تحولات فضایی شهر تهران طی سال‌های ۱۸۹۱-۲۰۰۸ به وضوح قابل رویت می‌باشد:

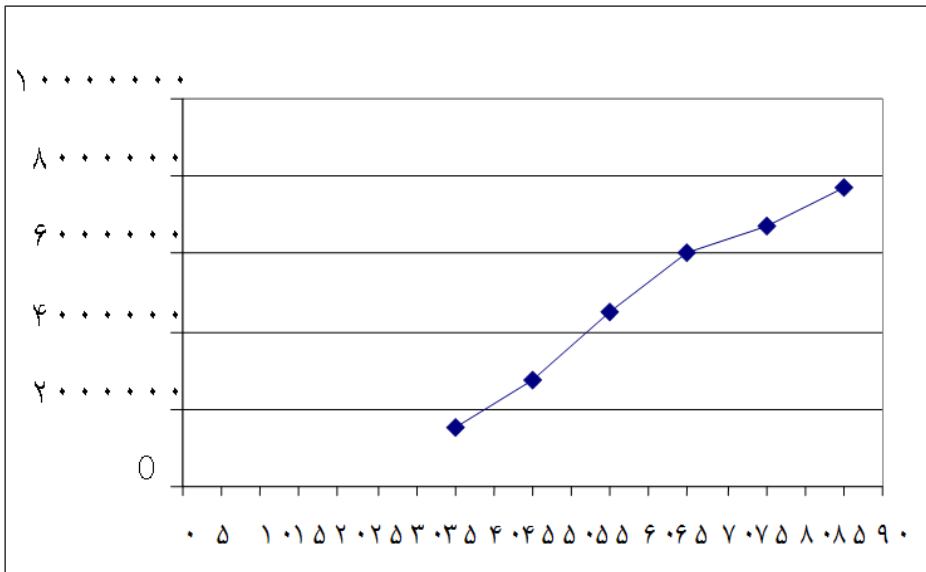

تصویر ۲- روند تحولات فضایی شهر تهران طی سال‌های ۱۸۹۱-۲۰۰۸

جدول ۵- روند رشد جمعیت تهران

سال	۱۹۵۶	۱۹۶۶	۱۹۷۶	۱۹۸۶	۱۹۹۶	۲۰۰۶
جمعیت	۱/۵۱۲/۰۸۲	۲/۷۱۹/۷۳۰	۴/۵۳۰/۲۲۳	۶/۰۴۲/۵۸۴	۶/۷۵۰/۸۴۵	۷/۷۱۱/۳۳۰

اقتباس از اطلاعات مرکز آمار

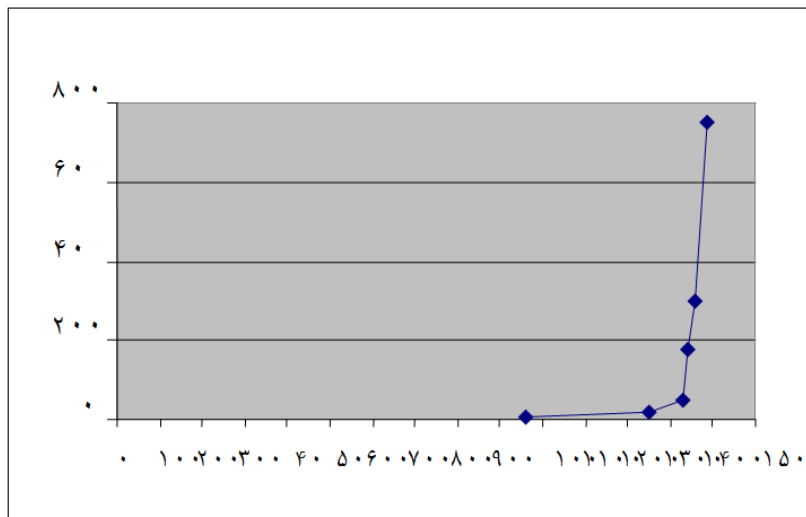

نمودار ۱- روند جمعیت رشد

جدول ۶- مراحل گسترش فضایی تهران

سال	۹۶۰ هـ ق	۱۳۵۲	۱۳۳۰	۱۳۴۰	۱۳۵۷	۱۳۸۵
مساحت (km ²)	۴	۲۰	۴۶	۱۸۰	۳۰	۷۵۴

ماخذ: مرکز آمار ایران ۱۳۸۵- استانداری تهران

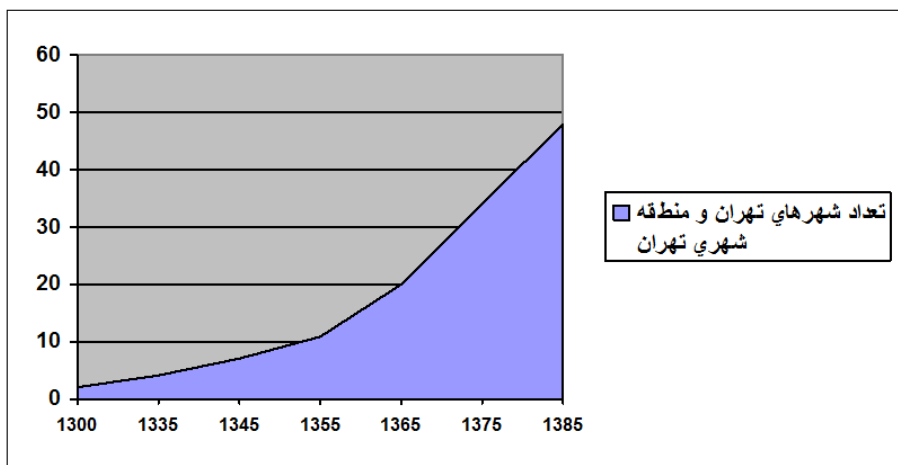

نمودار ۲- مراحل گسترش فضایی تهران

جدول ۷- تعداد شهرهای منطقه شهری تهران

سال	۱۳۰۰	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵
تعداد	۲	۴	۷	۱۱	۲۰	۳۷	۴۸

ماخذ: مرکز آمار ایران ۱۳۸۵- استانداری تهران

نمودار ۳- تعداد شهرهای مجموعه شهری تهران

روند ایجاد مجموعه شهری بیمار گونه در پیرامون تهران

با توجه به این که نرخ رشد جمعیت شهر تهران در دو دهه‌ی اخیر نسبت به کل کاهش یافته است. اما مقایسه اعداد مربوط به منطقه شهری تهران موید این واقعیت است که همواره اختلاف چشمگیری بین نرخ رشد جمعیت منطقه شهری تهران با شهر و کل کشور وجود داشته و در منطقه شهری تهران جمعیت با شتاب بیشتری نسبت به خود شهر در حال افزایش می‌باشد. (طرح مجموعه شهری تهران، ۲۰۰۰، ص ۲۸).

به عبارت دیگر از سال ۱۹۷۶ به بعد با توجه به اعداد و ارقام جمعیتی و نحوه پراکنش جمعیت، منطقه کلان‌شهر تهران در حال شکل‌گیری است و شهر تهران رشد و توسعه خود را از محدوده قانونی و رسمی خود به منطقه گسترده‌تری تسری داده است. منظور این که در عین حال که خود شهر تهران به ثبات جمعیتی و نوعی مهاجر فرستی رسیده لیکن منطقه پیرامونی آن هنوز هم به شدت مهاجرپذیر است و این مسئله خود موءید وجود پدیده‌ی "بیش از حد شهر نشینی" *over urbanism* می‌باشد

از تحولات مهم فضایی - کالبدی تهران در این دوره، می‌توان: تسریع روند شهرک‌سازی و شهرک‌نشینی و گرایش به سمت حومه‌های فقیرنشین (به صورت حاشیه نشین و زاغه‌نشین) و ثروتمندنشین (حومه‌های مرفه‌نشین) در جهات مختلف جغرافیایی است. به دنبال توسعه شهری و ایجاد شهرک‌های جدید در نزدیک تهران، پدیده شهرک‌سازی به حوالی شهرستان‌های مجاور و محورهای اصلی برون شهری، کشیده شد که این امر زمینه را برای توسعه پیرامونی و حاشیه‌نشینی و ایجاد مجموعه و منظومه‌های شهری در منطقه تهران فراهم ساخت.

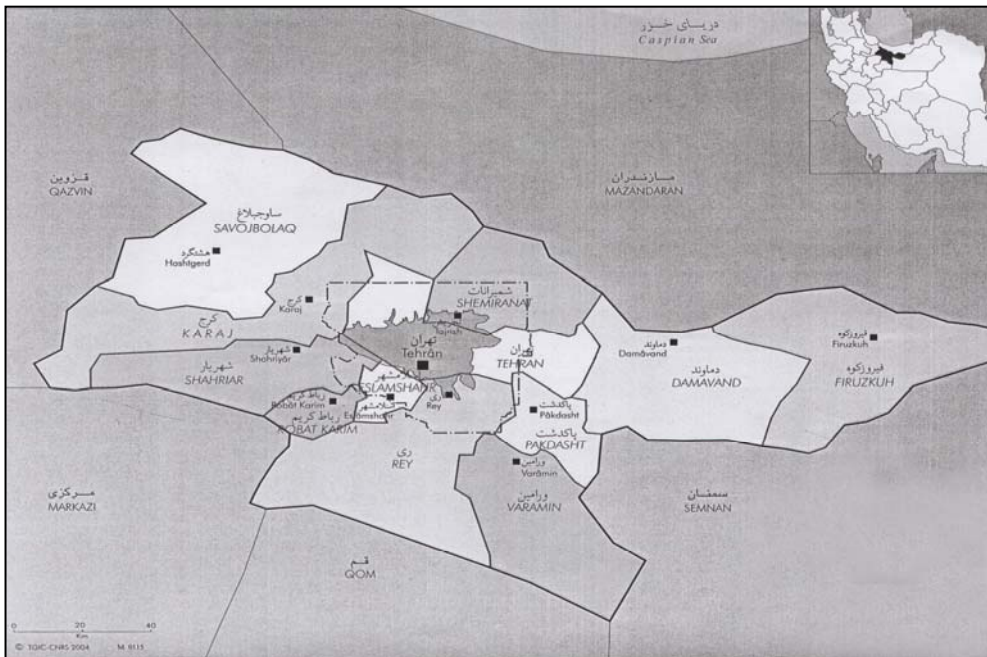
در این دوره وسعت سطح دایره، تهران از حدود ۱۸۰ کیلومتر در سال ۱۹۶۱ به بیش از ۳۰۰ کیلومتر مربع در سال ۱۹۷۸، و ۷۵۴ کیلومتر مربع در سال ۲۰۰۲ رسید (معاونت شهرسازی و معماری ایران، ۲۰۰۳، ص ۱۰).

مدل گسترش فضایی کلان‌شهر تهران

توسعه شهر تهران تا دهه ۷۰ به طور عمده به صورت پیوسته و متصل بود اما از آن به بعد بنا به علل متعدد، توسعه ناپیوسته در پیرامون تهران با شتاب رو به گسترش نهاد. پوشش توسعه ناپیوسته در پیرامون تهران به صور مختلف مثل بزرگ شدن شهرهای اطراف، تبدیل روستاها به شهر، بزرگ شدن روستا (ایجاد شهرک‌های و شهرهای جدید به ظهور رسید. در طول این تحول و گسترش ۳۰ سال از ۱۹۶۰ تا ۱۹۹۰ حدود ۱۰۸ روستا در داخل محدوده ۲۵ ساله تهران ادغام و در آن حل شدند. در این مدت ۶۰ شهرک جدید نیز در محدوده ۲۰ ساله تهران ایجاد شد و تا سال ۲۰۰۶ تعداد شهرک‌های پیرامون تهران به حدود ۸۴ شهرک رسید که اغلب آن‌ها

به صورت خودرو و بی‌برنامه به وجود آمده‌اند (نظریان، ۲۰۰۲، ص ۳۱-زنجانی، ۲۰۰۶، ص ۱۶۱).

در طول دهه ۹۰ شهر تهران از حالت یک پایتخت معمولی آسیایی، به یک شهر مهم از نظر سیاسی و نظامی و اقتصادی در سطح منطقه‌ای تبدیل شد. حاصل جریان‌ات فوق در درجه اول پیدایش یک منطقه شهری متشکل از تهران و ۵۰ نقطه شهری دارای شهرداری و دوازده شهرستان در محدوده استان تهران در حوزه نفوذ شهر تهران بزرگ بود که اساساً مجموعه شهری در مقیاس منطقه‌ای و منظمه‌شهری را در مقیاس ملی به وجود آورده است، به نقشه ۱ و ۲ مراجعه شود.

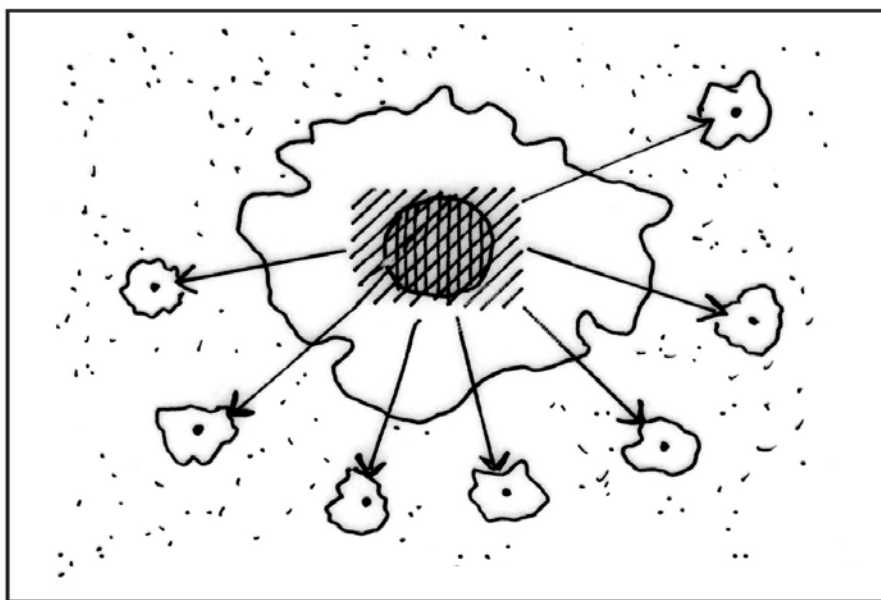
نقشه ۱- منطقه شهری تهران ۲۰۰۸

ماخذ: استانداری تهران ۱۳۸۶

در طول سه دهه اخیر، توسعه منطقه شهری تهران تابع هیچ نوع سیاست و راهبرد و برنامه جامع با هدف هدایت و کنترل توسعه هماهنگ کل منطقه نبوده و به صورت خودرو و بی‌برنامه به یک پدیده فراگیر در سطح استانی تبدیل شد است. حاصل آن اسکان غیر رسمی گروه‌های کم درآمد شهری با ویژگی حاشیه‌نشینی و اسکان غیر رسمی بوده که به صورت "شهرهای حاشیه نشین" و کانون‌های معضلات اجتماعی مضاعف شهر مادر خود نمایی می‌کند، رشد این پدیده با عوارض مهم اقتصادی - اجتماعی و کالبدی - فضایی به صورت حاشیه‌نشینی وسیع،

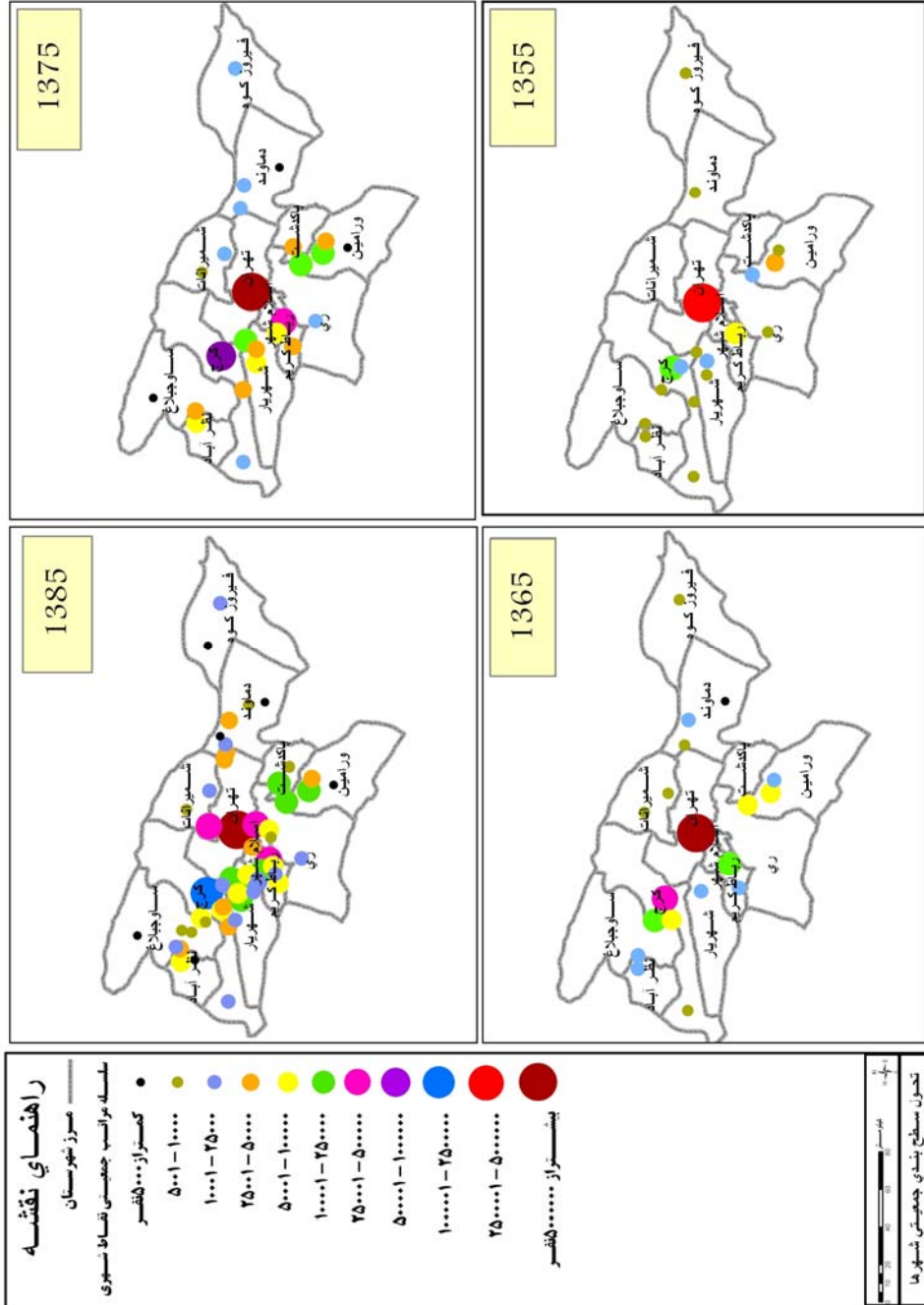
اسکان غیر رسمی، پاشیدگی فرهنگی، افزایش آسیب‌های اجتماعی و خطرات زیست‌محیطی و ... همراه بوده است (وزارت کشور، ۲۰۰۳، ص ۵۰).

به این ترتیب توسعه جمعیتی تهران به عنوان "شهر مسلط" ملی بسط پیدا کرد و این پدیده به صورت رشد سریع جمعیت شهرهای استان، تبدیل تعداد زیادی از روستاها به شهر و شهرک، ایجاد شهرک‌ها و شهرهای جدید و شکل‌گیری انبوه کانون‌های خوابگاهی، کارگاهی و حاشیه‌نشینی تمامی سطح استان را تحت تأثیر جدی خود قرار داد و در طول فقط یک دهه سه میلیون نفر به آن اضافه شد. در نتیجه تهران به یک کلان‌شهر پیرامونی تبدیل گردید (مدنی‌پور، ۲۰۰۲، ص ۴۰).

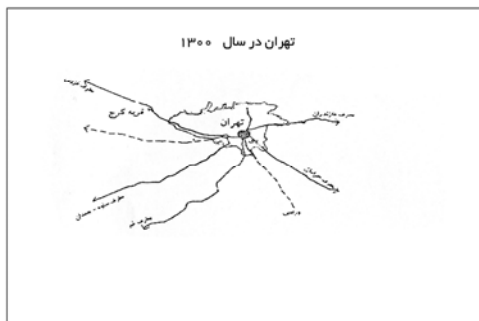

تصویر ۲- شکل توسعه کالبدی منطقه کلان‌شهری تهران

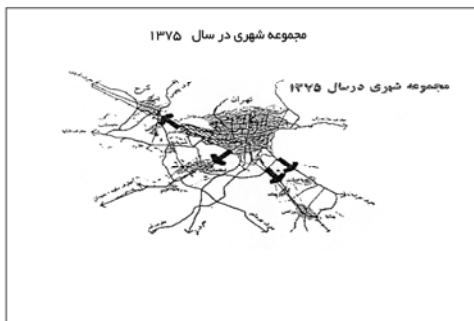
حوزه‌های شهری متمرکز و پرجمعیت در پیرامون، پایه‌های الگوی چند مرکزی یا منظومه‌ای به طور طبیعی در مجموعه شهری تهران شکل گرفته است (غمامی، ۲۰۰۴، ص ۳۳)

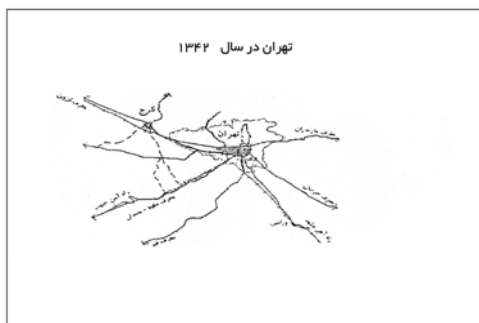
(۱)

(۳)

(۲)

(۴)

تصویر ۳- مراحل رشد منطقه شهری تهران ۱۹۲۱(۱)-۱۹۹۶(۲)-۱۹۶۳(۳) - ۲۰۰۸(۴)

ماخذ: طرح مجموعه شهری طهران

یافته‌های تحقیق

یکی از ویژگی‌های ساختار کالبدی- فضایی مجموعه شهری تهران این است که شهرها و آبادی‌های پرجمعیت و کانون‌های عمده فعالیت به صورت یکنواخت سطح مجموعه و یا در حاشیه راه‌های اصلی پراکنده نشده‌اند، بلکه عمدتاً به صورت «منظومه‌ها» یا «حوزه‌هایی» تقریباً مستقل، در نقاط معینی از حاشیه و امتداد راه‌های اصلی، شکل گرفته‌اند و شهرها و آبادی‌هایی را تشکیل داده‌اند که از یک محور اصلی ارتباطی تغذیه می‌شوند و در نتیجه مهم‌ترین عامل پیوند میان این مجموعه بزرگ ایجاد بزرگراه‌ها و جاده‌های اصلی ارتباطی میان تهران و سایر شهرهای منطقه است (که شامل ۵ محور اصلی است). لیکن این نکته را نباید از نظر دور داشت که توسعه شهر تهران تا دهه ۷۰ به طور عمده به صورت پیوسته و متصل بوده، اما از آن به بعد بنا به علل متعدد، توسعه ناپیوسته در پیرامون آن به شدت گسترش یافته و پدیده مجموعه شهری تهران را با شتاب رو به گسترش ایجاد نموده است. همواره اختلاف چشمگیری بین نرخ رشد جمعیت منطقه شهری تهران با شهر تهران وجود داشته و در منطقه

شهر تهران جمعیت با شتاب بیشتری نسبت به خود شهر تهران در حال افزایش می باشد به طوری که طی سه دهه گذشته در حالی که جمعیت شهری محدوده قانونی تهران حدود ۲/۵ برابر شده و از ۲/۷۲ به ۶/۷۶ میلیون نفر رسیده است، جمعیت بقیه مناطق استان تهران ۴/۹ برابر شده است و این در حالیست که روند تحولات رشد شهری تهران از سال ۱۹۶۶ به بعد به مرحله ی اشباع در جذب جمعیت رسیده و شهرهای خودرو در حوزه شهری پیرامون تهران به نوعی در برون فکنی اqtشار آسیب پذیر و مهاجرین کم بضاعت جایگاه جایگزین شهر تهران را پیدا کرده اند و این مسئله خود می تواند مبین حرکت واگرایی سیل مهاجرت از شهر تهران به سمت پیرامون آن و انتقال فراگیر بیماری بیش از حد شهرنشین شدن از تهران به سایر سکونتگاه های پیرامونی آن باشد.

منابع

- اطهراری، کمال، مدنیت گم گشته مجله معماری و شهرسازی، دوره ششم، شماره ۶ و ۷، ۱۹۹۷.
- اعتماد، گیتی، تغییرات شبکه شهری ایران در دهه اخیر، مجله معماری و شهرسازی، دوره پنجم، ش ۲۵، ۲۶، ۱۳۷۷.
- اورکارد، برناد، شهرسازی و بحران شهری در عهد محمدرضا پهلوی، شهرداری تهران، ۱۹۹۶.
- اوستروفسکی، واستلاف، «شهرسازی معاصر از نخستین سرچشمه تا منشور آتن»، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۹۹۲.
- باری پر، جولیان، اقتصاد ایران: ۱۹۰۰-۱۹۷۰، ترجمه مرکز تحقیقات تخصصی حسابداری و حسابرسی، تهران، سازمان برنامه و بودجه، ۱۹۸۴.
- توفیق، فیروز، گسترش شتابان شهرنشینی در ایران، مجله آبادی، سال سوم، شماره ۹، تهران، ۱۹۹۳.
- حیبی، محسن، سیر تحول شهرنشینی، جزوه دکتری دانشگاه تهران، دانشکده هنر، ۱۹۹۱.
- حمسی، فرحزاد، اسنادی پیرامون شهرداری تهران و تشکیلات آن، ۱۳۱۵، گنجینه مرکز اسناد ملی ایران، ۱۹۸۹.
- خسروی، خسرو، جامعه شناسی روستایی ایران، انتشارات پیام نور، چاپ سوم، ۱۹۷۹.
- داودپور، زهره، مسئله سکونتگاه های حاشیه کلان شهرها و بررسی راه های حقوقی بر آن، تهران، ۲۰۰۱.
- رجبی، آریتا، تحلیل فرآیندی تحولات شهری تهران از شهر قلعه تا کلان شهر، نشریه دانش نامه، شماره ۶۵، ۲۰۰۷.
- رجبی، آریتا، سیر تحول شبکه شهری منطقه کلان شهری تهران، مجله سرزمین، شماره ۱۴، ۲۰۰۸.
- رجبی، آریتا، شهر در نظام نوین جهانی، با تاکید بر شهر آینده، مجله سرزمین، شماره ۱۳، ۲۰۰۶.
- رضازاده، راضیه، تاریخ شکل شهر، جیمز موریس، دانشگاه علم و صنعت ایران، ۱۹۸۱.
- رهنمایی، محمدتقی، توسعه تهران دگرگونی در ساختارهای نواحی روستایی اطراف، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۱۶، ۱۹۹۰.
- زنجانی، حبیب...، گزیده مطالعات جمعیتی مجموعه شهری تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، ۲۰۰۱.

سازمان برنامه و بودجه، گزارش وضع موجود اقتصادی، اجتماعی استان تهران، طرح راهبردی مجموعه شهری تهران، ۱۹۸۰.

سعدلو، هوشنگ، مقدمه‌ای بر شناخت مسائل شهری، سازمان برنامه و بودجه، ۱۹۷۴.
سعیدنیا، احمد، کتاب سبز راهنمای شهرداری‌های، جلد پنجم، طرح‌های شهری در ایران، انتشارات سازمان شهرداری‌های کشور، ۲۰۰۳.

شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، چکیده طرح جامع تهران، ۱۹۹۸.
شفایی، سپیده، علت وجودی شهرهای جدید و الگوی توسعه کالبدی آن‌ها، مجموعه مقالات شهرهای جدید فرهنگی جدید در شهرنشینی، جلد اول، انتشارات شرکت عمران شهرهای جدید، تهران، چاپ اول، اسفند، ۱۹۹۳.

طرح مجموعه شهری تهران، خلاصه گزارش اقتصادی، ۲۰۰۰.
علیزاده، محمد و کازرونی، سیاست‌ها راهبردها و روند ابعاد شهرنشینی در ایران، سازمان برنامه و بودجه دفتر جمعیت و نیروی انسانی، ۲۰۰۱.

علیزاده، محمد، کازرونی، کاظم، مهاجرت و شهرنشینی در ایران، سازمان برنامه و بودجه، ۱۹۹۶.
غمامی، مجید، رابطه شهر و منطقه، تهران، تنگناها و ضرورت‌ها، فصلنامه مدیریت شهری، سازمان شهرداری کشور، شماره ۶، ۲۰۰۱.

مدنی‌پور، علی، تهران، ظهور یک کلان شهر، شهرداری تهران، ۱۹۹۹.
مدنی‌پور، علی، چرا شهرهای جدید را برپا می‌کنیم. مجموعه مقالات شهرهای جدید، جلد اول، شرکت عمران، تهران، ۲۰۰۷.

مرکز آمار ایران، سالنامه‌های آماری سالهای ۱۹۷۶ تا ۱۹۹۶.
مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۱۹۷۶ تا ۱۹۹۶ و ۲۰۰۶.
مرکز آمار ایران، نتایج تفصیلی سرشماری سال‌های ۱۹۷۶ تا ۱۹۹۶.

معاونت شهرسازی و معماری، مطالعات سازمان فضایی و سیمای تهران، ۲۰۰۳.
مهدی‌زاده، جواد، مفهوم گستره منظومه شهری تهران، مجله آبادی، شماره ۳۶ و ۳۷، ۱۳۸۱.
مهرداد، اسد، شهرهای جدید فراقستان، گذشته، حال، آینده، مجموعه مقالات شهرهای جدید، جلد اول، شرکت عمران، تهران، ۱۳۸۴.

مهندسان مشاور آویژه مهر، شناخت وضع موجود شهر جدید پردیس، آبان ماه ۱۳۷۷.
مهندسان مشاور باوند، شهر جدید اندیشه، سنجش تحقیق هدف‌ها در حوزه شهری کرج، شهریار، مجموعه مقالات شهرهای جدید، جلد دوم، شرکت عمران تهران، ۲۰۰۵.
مهندسين مشاور شارمند، شیوه‌های تحقق طرح‌های توسعه شهری، جلد دوم، انتشارات سازمان شهرداری‌های کشور، ۲۰۰۵.

نظریان، علی‌اصغر، جزوه دکتری با عنوان مفاهیم و اصطلاحات و نظری‌های مربوطه، ۲۰۰۶.
نظریان، علی‌اصغر، جغرافیای شهری ایران، انتشارات پیام‌نور، سال ۲۰۰۲.
نظریان، علی‌اصغر، گسترش فضایی شهر تهران و پیدایش شهرک‌های اقماری، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، ۱۹۹۱.

نظریان، علی‌اصغر، منطقه تهران شهری و بازتاب فضایی آن، مورد تهران، فصلنامه جغرافیای سرزمین، سال دوم، شماره ۷، ۲۰۰۵.

وزارت کشور، شیوه تحقق طرح‌های توسعه شهری، جلد اول، مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی وزارت کشور، ۱۹۹۸.
وزارت کشور ایران، معاونت سیاسی، دفتر تقسیمات سیاسی، ۲۰۰۴.